

Nemzeti vagy nemzet feletti intézmény? – Prága és Csernovic: két kelet-közép-európai német egyetem a Habsburg-Monarchia utolsó évtizedeiben

Maurer, Trude: National oder supranational? Prag und Czernowitz: Zwei deutsche Universitäten in Ostmitteleuropa (1875/1882–1914). = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 49. Jg. 2000. 3. H. 341–381. p.

Prága ősi egyetemét IV. Károly császár alapította 1348-ban, és III. Ferdinánd bővítette tovább 1654-ben a mintegy száz évvel előtte létesült Jezsuita Kollégiummal való összevonás útján. Az oktatás nyelve II. József nyelvérendelete nyomán, a latin nyelv évszázadai után, túlnyomóan német lett. A nagy hagyományú Carolo-Ferdinanda életében 1882-ben újabb váltás következik be: a cseh nemzet nyelvi, kultúrpolitikai egyenjogúságra formált igényének eleget téve, egymástól szervezetenként elkülönült cseh és német szekciók kereteiben tölti be további hivatását, egészen a Monarchia felbomlásáig. Csernovic 1875-ben megnyitott egyeteme (Ferenc József Egyetem), a koronatarományi státusban igazgatót Bukovina székhelyén struktúrájában alapításától fogva igazodik a régió multietnikus viszonyaihoz, noha az oktatás domináns németnyelvűségét az osztrák korszakban mindvégig megőrzi. A tanulmány a vonatkozó régiók etnopolitikai viszonyainak tükrében párhuzamosan vizsgálja a két intézmény többnemzetiségű profilját.

Bukovina a XVIII. század végén osztrák tartománnyá lett, és (Magyarországhoz hasonlóan) német telepéseket fogadó Galícia legelmaradottabb déli provinciájaként eredetileg a Moldvai Fejedelemség részét képező terület, korai elitjét az osztrák uralom alatt is jó ideig a román bojárság adja. **Csernovic**ban 1808-tól működik, utóbb líceummá fejlesztve, német tannyelvű algimnázium. Itt a 40-es évektől azonban román, 1852-től ukrán nyelvet és irodalmat is tanítanak. A nemzeti öntudat 1848 körüli ébredése nyomán jelentkezik először – román részről – a felsőoktatás helyi megszervezése iránti igény. Ebben a korai időpontban egyelőre csak Bukovina önállósítására kerülhet sor (Galiciától elválasztott koronataromány), az egyetemalapítás igénye ezt követően azonban még határozottabb formában és mind több oldalról kerül napirendre. A végső lökést a Monarchia dualista átalakításával kezdődő eseménysor, mint például az egyidejű galíciai lengyel–osztrák kiegyezés keretében a Bukovinából is látogatott leMBERGI egyetem teljes polonizálása, a kolozsvári magyar egyetem létrehívása stb. adja. Az 1848 óta mind jobban kiegyenlítődő etnikai viszonyok talaján az ukrán–román kettős nemzetiségű jogász, későbbi rektor, Constantin Tomaszczuk tervezete válik tárgyalási alappá a tartományi gyűlésben s ezt követően az udvarnál. Ez az osztrák patriotizmus, egyszersmind az élenjáró német nyelvű tudományosság szellemében és a német közös, „nemzetek feletti” érintkezésnyelvi szerepe okán német tannyelvű intézményt ajánl, mindazáltal „nemzeti” nyelvű tanszékekkel. Az elképzelés kapcsán cáfolja a leendő gyakorlat „németesítő” hatását. Önmagában a német egyébként a „nemzeti” nyelv szerepét is betölti a nem nagyszámú német hivatalnokréteg és polgárság, valamint a jóval nagyobb számú, e nyelv identitási körébe betagozódó zsidóság szempontjából. Az 1875-ben megnyitott csernovici egyetem nagyjában az ajánlott struktúrában kezdi meg működését azzal a lényeges eltéréssel, hogy az ortodox teológiai fakultás az ukrán–román kétnyelvű kereteket veszi fel. Az indító szemeszter tanári testületében 14 német, 10 román és 4 ukrán nemzetiségű szakember kap helyet. Ez a viszonylag kiegyenlítettnek tetsző arány azon-

ban másképp fest az egyetem egész osztrák kori történetének metszetében: 1918-ig bezárólag 87 német, 20 román, 5 ukrán nemzetiségű oktató töltötte be állást, a 87 német mellett még 12 – ugyancsak a német nyelvi körhöz számítandó – zsidó polgár is szerephez jutott. A hallgatói létszámarányokra nézve sokatmondó adat a német nyelvű beiratkozottak kezdeti 30, illetve századforduló utáni 54%-a, amelyen belül a zsidóké 21, illetve 38%-ra rúgott. (Ezen túl bővebb nemzetiségi statisztikát a tanulmány nem közöl, a gazdag szakirodalom azonban szolgál ezzel is.) A csernovici Ferenc József Egyetem nagyjában azonos struktúrában működik az osztrák uralom végéig, meg tudja tartani az egyensúlyt az etnikumok között. A század végétől elkezdődik ugyan az egyetemi élet politizálódása a nemzetiségek mentén átfর্মálódó diákegyletek versengése vagy mind gyakoribb nacionalista fellépése nyomán (ami a civil környezet politikai villongásaihoz, pártosodásához is kapcsolódik), de nincs komolyabb hatással az oktatói munka konszenzusos folyamatára. Ami a német nyelv dominanciáját illeti: német kulturális keretekben integrálja a tartomány értelmiségét anélkül, hogy a német ajkúakat a más nemzetiségektől elidegenítette volna. Eközben egyébként a szélesebb iskolarendszert a századforduló idején már eléri az etnizálás szelleme, ami a német nyelvet is egyre inkább a német (és zsidó) etnikumhoz köti. Bukovina soknyelvű kultúrájának és irodalmának története ismer ukrán vagy román származású szereplőket (mint a románság leendő nemzeti költőjét: Eminescut, bár csak a gimnáziumot látogatja Csernovicban), akik német nyelvi tájakra tesznek alkotói kirándulást, legtöbbször azonban vissza is tér anyanyelvi forrásaihoz. Más kérdés, hogy miért támadja oly hevesen a bukaresti főideológus, Nicolae Iorga nem sokkal a világháború kitörése előtt a csernovici egyetem osztrák-német, illetve „zsidó” jellegét.

Prágában a 18. század végétől német nyelvű keretekben működő egyetemen már oktatnak egyes gyakorlati tárgyakat cseh nyelven is, 1791-ben pedig cseh nyelvi és irodalmi tanszék létesül. Itt is, mint Csernovicban, 1848 forradalmi hangulata hevíti a kedélyeket a teljesebb körű nemzeti nyelvű képzés követelésére. Cseh részről érdekes módon nem merül fel igény független, önálló intézmény felállítására; talán a meglévő egyetem tradíciója iránti tisztelet vagy akár a német kultúra megbecsülése okán, a követelés a Carolo-Ferdinanda és az újabban felállított Politechnikum kétnyelvű képzési helyé történő átszervezésére irányul. A cseh igényeket a cseh- és morvaországi német társadalom liberális erői jogosnak ítélik, és lényegében támogatják; ilyen szellemben foglal állást maga az egyetemi vezetés is: egyetértően terjeszti fel az udvarnak a diákság vonatkozó petícióját. Gyors eredmény születik: az intézmény szabad kezet kap a megfelelő szakok német és/vagy cseh nyelvű oktatására, ennek érdekében az oktatói gárda kellő átcsoportosítására, kibővítésére, a régi, merev hierarchiák feloldására. Megindul az alternatív, illetve párhuzamos képzési rendszer kiépítése, ugyanakkor számos ponton el is akad, így még a 60-as évek közepén is – a fakultástól függően – csupán 8-22%-ot tesz ki a cseh nyelvű képzés arányértéke.

Nem csak ez az egyenlőtlenség ad okot további elégedetlenségre, hanem (mint később Csernovicban is) súrlódások kezdődnek a német és cseh diákcsoportok között. Ezek fő forrása a diákegyletek fokozódó politizálódása, etnizálódása a harcos nacionalizmus szellemében. 1866-ban maga a tartományi gyűlés foglal állást a képzés és az egész szervezet teljes, szimmetrikus szétválasztása mellett, amikor is a két fél-intézményt jószerivel egyedül a rektor fogja össze egy személyben. Ezt a lépést egyébként időközben a Politechnikummal is megtették. E radikális változat – a liberális politikai éra vége felé – azonban a német nemzetiségű vezetés és az osztrák hivatalosság erőteljes ellenállásával találja magát szemben. Hosszadalmas kötélhúzás veszi kezdetét, amely megjeleníti a primer politikai síkon is (nem utolsósorban az osztrák–magyar kiegyezés következményeként) a kiéleződő cseh–német nemzeti vita valamennyi aspektusát. Itt szóba sem kerül a német összbirodal-

mi érintkezés nyelvi szerepe. Felébred viszont az öntudatos cseh nemzeti előretöréssel szemben defenzívába szorult csehországi németiség (osztrák identitáson túli) német-öntudata is. Maga a prágai professzori kar egyéni pozícióit is félti a paritásos cseh–német felosztás nyomán várható „szlavizálódástól”, hiszen a hallgatóság mind nagyobb hányada a cseh nép fiából kerül ki. Tizenöt év múltán az uralkodó „salamoni” ítélete értelmében az egyetemet a továbbiakban „annak megfelelően kell átalakítani, hogy egyrészt egy német, másrészt egy cseh egyetemet egyesítsen magában, egyként Károly és Ferdinánd neve alatt”. A rendelet szövege ügyesen megkerüli mind a „felosztás”, mind pedig az „alapítás” szófogalmát, lényegében azonban a képzési rend átfogó nyelvi megkettőzéséről szól – egy épülettömbön belül, két bejáratral. A történelmi struktúrából csak a könyvtár marad meg eredeti mivoltában. Fontos gesztus mégis a németiség felé: a fentiekkel együtt a cseh egyetem végzős hallgatóitól is megkövetelik a német nyelv olyan felsőszintű ismeretét, ami a jelöltet alkalmassá teszi állami szolgálatra. A teológiai kar esetében a szétválasztás majdnem tízéves haladékokat szenved Schwarzenberg prágai érsek, az egyetem korábbi rektora, dékán „jövöltábol”, aki a felosztást hevesen elutasítja. Az új éra a beszámoló, visszaemlékezések tanúsága szerint valami egészen vigasztalan atmoszférát szül a kölcsönös elzárkózással, sőt – különösen német részről – az elfojtással. A korábbi eleven és termékeny együttműködés mind a tanári testületek, mind pedig a hallgatói csoportok között fokozatosan elhal. A német szekcióban utólag is inkább a teljesen különálló cseh egyetem vágyálma lebeg az érdekelték szeme előtt (nem felmérve annak talán még veszélyesebb voltát), ami később cseh oldalon tényleg elő is kerül, de a háborúig a terveknek már nincs kifizetési idejük. Valójában a megosztott Károly–Ferdinánd Egyetem politikai élete sem mentes később a hallgatóság különböző nemzeti és elvi-ideológiai csoportjainak viszálykodásától, amelyek a nagypolitika csatározásaihoz is mind szorosabban kapcsolódnak.

Prága és Csernovic késő-tizenkilencedik századi, huszadik század eleji egyetemi élete az élesedő nemzeti, nemzetiségi törekvések sodrában áll, a fejlődés mozzanatai ilyen szempontból a helyi adottságok számos eltérése mellett is tükörképei egymásnak. Csernovic német egyeteme rövid fennállása alatt, az egymást kölcsönösen kioltó etnopolitikai küzdelmek metszéspontján még elkerüli a nyelvek mentén végbemenő osztódást, ami Prágában – egymagában a cseh nemzeti előretörés nyomán – már a csernovici intézmény korai időszakával párhuzamosan végbemegy. A két folyamat markáns formában mutatja fel egyfelől a német nyelvi offenzíva lehetőségeit, másfelől kényszerű defenzíváját egyetlen hatalmi formáció két különböző régiójában, s egyben e nyelv egyszerre kulturális-integratív és politikai-instrumentális szerepét a közép-kelet-európai térségen belül. Ehhez képest teljesen más történet – nagyjában változatlan nemzetiségi megoszlás mellett – a csernovici egyetem románosítása és a prágai egyetem cseh kisajátítása 1918 után.

Komáromi Sándor

A lengyelországi sztálinizmus

Jarosz, Dariusz: O polskim stalinizme – polemicznie. = Więź, 2002. 2. no. 101–112. p.

Lengyel divat: az ország 1948 és 1953/54 közötti éveit a totális sztálinizmus időszakának szokták beállítani. Akkoriban – mondják – az ország valamennyi lakosának minimalizálnia kellett saját céljait, miközben „testestől-lelkestől” az állami célok szolgálatába kellett fognia magát. A társadalom elesettsége és gyengesége miatt, a terrornak és a represszióknak kitéve nem tett, nem is tehetett semmit ez ellen.